

Zdenci in the 13th and 14th century - a Contribution to the Knowledge of the Cultural Landscape

Dujmović, Danko

Source / Izvornik: **Scrinia Slavonica : Godišnjak Podružnice za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskog instituta za povijest, 2018, 18, 11 - 27**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:949154>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-18**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Danko Dujmović

(Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci)

ZDENC I U 13. I 14. STOLJEĆU – PRILOG POZNAVANJU KULTURNOG KRAJOLIKA

UDK 930.85(497.5 Zdenci)“12/13“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 21. 5. 2017.

Tekst donosi rekonstrukciju srednjovjekovnog kulturnog krajolika uz rijeku Ilovu na području današnjih mjesta Veliki i Mali Zdenci, Grubišno Polje, Hercegovac i Ilovski Klokočevac. Na temelju pisanih izvora iz 13. i 14. stoljeća razmatraju se položaji i međe tamošnjih posjeda i prometnih pravaca, te pozicije kastruma i župnih crkava.*

Ključne riječi: Zdenci, Grubišno Polje, srednji vijek, kulturni krajolik

Područje današnjih mjesta Grubišno Polje te Veliki i Mali Zdenci s okolnim naseljima spominje se u pisanim izvorima 13. stoljeća pod zajedničkim imenom Zdenac. Na tom se području u srednjovjekovnom razdoblju nalazilo nekoliko istoimenih posjeda, a tu se spominje i kastrum s trgovom. Unatoč tome, u literaturi je srednjovjekovno razdoblje ovog područja ostalo gotovo u potpunosti neobrađeno. Recentnija bibliografija na ovu temu mogla bi se svesti samo na poglavlje Franje Frntića u monografiji *Veliki i Mali Zdenci – prilozi za historiju sela* iz 1977. te *Registar arheoloških nalaza i nalazišta Bjelovarsko-bilogorske županije* Gorana Jakovljevića iz 2012. Stoga bih ovim tekstom dopunio dosadašnja saznanja novim priložima poznavanju kulturnog krajolika toga područja u 13. i 14. stoljeću prema pisanim izvorima iz toga vremena.

Zdenac je, zajedno s Garićem, do druge polovice 13. stoljeća pripadao ogromnom Šomođskom komitatu. Tijekom druge polovice 13. stoljeća iz Šomođskog se komitata izdvojio zaseban Komitat Garić, kojem je pripalo i područje Zdenca.¹ Međutim, protezanje imena Garić na područje Zdenca vidljivo

* Rad je nastao u sklopu projekta SREBAK Sveučilišta u Rijeci.

¹ Garić se prvi put u izvorima spominje kao komitat 1273. Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (u nastavku CD), svezak VI, 40; Silvija Pisk, *Topografija Garića, Gračenice i Moslavine od 1163. do 1400.*, magistarski rad (Zagreb, 2007), 119-120. Iako u tekstu zadržavam termin komitat, prema suvremenim ispravama na latinskom jeziku,

je i ranije, budući da se u opisu međe posjeda *Pukur* iz 1237. godine spominje granica s Garićem, koju je označavala rječica *Mechynica* (današnja Čavlovica), te Ilova.² Također, 1239. godine poklonjen je posjed Toplica, čije su međe označavale rječice Čavlovica i Ilova, a za koji u ispravi stoji da se nalazio u Šomođskom komitatu, u Gariću.³ Dakle, prema ovim se izvorima Garićem nazivao i kraj između Čavlovice i Ilove.

Područje Zdenca spominje se u očuvanim izvorima 13. stoljeća kao teritorij jasno određenih granica. Naime, u opisu granice posjeda *Palychnaiz* 1256. godine izričito se spominje međa koja razdvaja Garić i Zdenac (*metam terream separantem limites Garig et Yzdench*),⁴ pri čemu se posjed *Palychna* nalazio na teritoriju Garića. Prema tom izvoru, granica između dvaju navedenih teritorija prolazila je otprilike tokom Crne rijeke, odnosno današnjeg potoka Tomašice. Također, u drugoj ispravi iz 1255. stoji da se jedan od tamošnjih posjeda pod imenom *Chasmafeu* nalazio u Šomođskom komitatu, u Zdencu (*quasdam particulas terrarum nomine Chazmafeu ... existentem ultra Dravam in comitatu Simighiensi, in Izdench*).⁵ Na sjeveru je Zdenac graničio s područjem Grđevca, budući da u ispravi iz 1245. stoji da se jedan od posjeda pod imenom Zdenac nalazio između Garića i Grđevca, pri čemu bi i Garić i Grđevac označavali šira teritorijalna područja (tada još uvijek u okviru Šomođskog komitata), a ne nazive posjeda.⁶ Godine 1248. Grđevac se spominje kao komitat (*comitatus Kordua*), odnosno župa koja je nekoć pripadala Šomođskom komitatu (*parochia de Gordwa, ad comitatum Simigiensem quondam*

u modernoj se hrvatskoj historiografiji terminima županija i županat nastoji istaknuti razlika između administrativno-teritorijalnih jedinica 13. (županati) i 14. (županije) stoljeća po uzoru na mađarsku historiografiju, koja u istom značenju koristi termine *várispánságok* i *vármegyék*. Naime, tijekom 14. stoljeća županati se, kao manje teritorijalne jedinice sa središtem u kastrumu (utvrdi), integriraju u teritorijalnim opsegom veće županije. Slijedom toga, Garićki komitat (županat) iz druge polovice 13. stoljeća postaje tijekom 14. stoljeća dijelom Križevačkog komitata (županije). Pregled dosadašnje literature o tezama nastanka i razvoja teritorijalnih jedinica u srednjovjekovnoj Slavoniji, kao i načinu prevođenja termina komitat donose Éva B. Halász i Suzana Miljan u: *Diplomatarium comitum terrestrium Crisiensium (1274.-1439.)* (Budimpešta-Zagreb, 2014). Za teze o postanku i razvoju Garićkog komitata usporediti: Juraj Čuk, *Stara prošlost Garića i njegova kraja* (Bjelovar, 1934), 8; Stjepan Pavičić, „Moslavina i okolina“, *Zbornik Moslavine* 1 (1960), 43; Borislav Grgin, „Županije u razvijenom i kasnom srednjem vijeku“, u: *Hrvatske županije kroz stoljeća*, Ivo Goldstein i drugi (Zagreb, 1996), 26; Milan Kruhek, „Srednjovjekovni utvrđeni gradovi i posjedi u Moslavini“, u: *Kutina, povijesno-kulturni pregled s identitetom sadašnjice*, ur. Dragutin Pasarić (Kutina, 2002), 95; Pisk, *Topografija*, 117-122.

² CD IV, 40-41; Pisk, *Topografija*, 20-21.

³ CD IV, 89-90.

⁴ CDV, 27.

⁵ CD IV, 609.

⁶ CD IV, 280.

pertinentem).⁷ Granicu između teritorija Zdenca i Grđevca vjerojatno je označavala rijeka Česma, odnosno današnja rječica Barna i velika Kolomanova cesta.⁸ Na jugozapadu je područje Zdenca graničilo s teritorijem hospita iz Crne Rijeke (*terra hospitum de Cherna reca*).⁹ Područje Zdenca prelazilo je preko rijeke Ilove (*Supluncha*) jer su se tamo nalazili posjedi jobagiona zdenačkog kastruma spomenuti u ispravi iz 1272.¹⁰

Prema crkvenoj teritorijalnoj organizaciji područje Zdenaca nalazilo se u Arhidakonatu Gušće, te se na tom području u popisu župa Ivana Goričkog iz 1334. spominju crkve Blažene Djevice u Donjem i Gornjem Zdencu. Buturac ih smješta u današnja mjesta Velike i Male Zdence. U blizini su se nalazile i crkve sv. Stjepana Kralja te sv. Nikole, koje Buturac ostavlja neubiciranima. U popisu župa iz 1501. u Zdencu se spominje i crkva Svih Svetih.¹¹

Ovim je područjem u srednjem vijeku prolazila značajna prometnica koja je vodila prema Virovitici. O njoj su već ranije pisali Lovrenčević i Frntić, a obrađena je i u recentnijim radovima.¹² Njezina se trasa povezuje s antičkom cestom koja je prolazila preko današnjeg mjesta Velika Peratovica, a koja je povezivala podravski i posavski magistralni pravac. Frntić je smatrao da je ovaj pravac od Virovitice vodio prema današnjem mjestu Banova Jaruga preko Rašenice, Velikih Zdenaca, Hercegovca, Dišnika, Garešnice i Gojla pozivajući se na Lovrenčevićeva istraživanja.¹³ Kod Velikih Zdenaca u antičkom se razdoblju od ove ceste odvajao pravac prema Akve Balisi (*Aquae Balissae*), odnosno prema današnjem Daruvaru, prelazeći Ilovu kod lokaliteta Crni lug.¹⁴

⁷ CD IV 338, 350; termin *parochia* na ovome se mjestu odnosi na civilnu, a ne crkvenu administrativnu jedinicu.

⁸ CD IV, 609-610; Danko Dujmović, „Cesta kralja Kolomana u zapadnom međuriječju Save i Drave“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 48 (2016), 262-263.

⁹ CD V, 41-42.

¹⁰ CD VI, 15-16.

¹¹ Josip Buturac, „Popis župa Zagrebačke biskupije 1334. i 1501. godine“, *Starine* 59 (1984), 59-60.

¹² Zvonko Lovrenčević, „Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji“, I. dio, *Arheološki pregled* 21 (1980), 233-248 i „Rimske ceste i naselja u bilogorsko-podravskoj regiji“, II. dio, *Arheološki pregled* 22 (1981), 195-207; Franjo Frntić, „Prvi pisani tragovi o Zdencima“, u: *Veliki i Mali Zdenci – prilozi za historiju sela* (Daruvar, 1977), 13-23; Berislav Schejbal, „Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom municipalnom teritoriju“, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 21 (2003), 95-120; Hrvoje Gračanin, „Rimske prometnice i komunikacije u kasnoantičkoj južnoj Panoniji“, *Scrinia Slavonica* 10 (2010), 9-69; Danko Dujmović i Maja Cepetić, „Pitanje kontinuiteta antičkih cesta i puteva na prostoru srednjovjekovnog Garića“, *Zbornik Instituta za arheologiju* 8 (2018) (u tisku).

¹³ Frntić, „Prvi pisani tragovi“, 14; Lovrenčević, „Rimske ceste“ (1981), 196-197.

¹⁴ Schejbal, „Prilog rekonstrukciji“, 105.

Posjedi na području srednjovjekovnog Zdenca¹⁵

Isprave nastale tijekom 13. i 14. stoljeća najčešće rješavaju pojedina zemljišna pitanja opisujući međe, iz čega je moguće iščitati informacije o izgledu i sadržajima tamošnjeg srednjovjekovnog kulturnog krajolika kao što su prometnice, naselja, pojedine građevine itd.

Godine 1255. kralj Bela IV. je zbog zasluga Tominog sina Andrije u ratu s austrijskim i štajerskim vojvodom Fridrihom dodijelio neke parcele zemlje pod imenom *Chasmafeū*, koje su ranije pripadale nekom predijalcu (*quasdam particulas terrarum nomine Chazmafeū ... quae fuerat cuiusdam predialis*), i susjedni posjed plemenitog *Halete*, koji je umro bez nasljednika (*terram Halete, cuiusdam nobilis iuxta eandem terram Chazmafew*). Dobio ih je Andrijin brat magister *Illuynus*, budući da je Andrija poginuo, a za ustupljenu zemlju trebao je plaćati šomođskom komesu jednu marku godišnje, kako je bilo uobičajeno za predijalce (*ita tamen quod singulis annis more predialium comiti Symigiensi unam marcam solvere teneatur*). Oba su se posjeda nalazila uz rijeku Česmu, a kao jedna od odrednica međe spominje se velika cesta kralja Kolomana. Međa posjeda *Chasmafeū* (u nastavku isprave spominje se kao *terra Chasmafeū*) pratila je tok rijeke *Orbolch* do izvora, prešla Pribislavovu cestu, popela se na brdo *Chapla*, dotaknula rijeku Česmu na sjeveru, a zatim, nakon nekoliko dolina, stigla do Kolomanove ceste, te se, dugo idući na zapad, spustila u dolinu, do toka Česme i njom se vratila do početne točke.¹⁶ U ovome dijelu spomen Česme može se odnositi samo na današnju rječicu Barnu, koja spajanjem s rječicom Grđevicom čini Česmu. Kolomanova cesta bila bi prometnica koja iz Velike Peratovice prolazi kroz današnja mjesta Velika i Mala Barna.¹⁷ Rječicu *Orbolch* povezao bih s potokom Injatica, a Pribislavovu cestu s današnjom prometnicom iz Velike Barne prema Grubišnom Polju. Vjerojatno je navedena u ispravi pod tim imenom jer vodi u središte susjednog posjeda, koji je pripadao Pribislavu. U nastavku je međa dotaknula cestu iz Grubišnog Polja prema Virovitici te se od nje spustila na Česmu, odnosno na Barnu, pa se njom nizvodno vratila do početne točke. Posjed istog imena (*possessio Chasmafeū*) spominje se i u trima ispravama iz 1354. nastalima prili-

¹⁵ Hrvatsku riječ *posjed* u ovom radu koristim kao prijevod latinskih riječi *terra* i *possessio* te njom podrazumijevam svaku omeđenu zemljišnu jedinicu koju drži neka fizička osoba, bez obzira na to radi li se o uživatelju ili vlasniku te zemljišne jedinice. Navedeni latinski termini u ispravama se koriste nekonzistentno te nisu jasne razlike u njihovom značenju, tim više što se pojavljuju primjeri gdje se isti komad zemlje jednom označava kao *terra*, drugi put kao *possessio*. Radovan Gajer, „Posjedi Zagrebačkoga kaptola oko Zagreba u prvoj polovici 14. st.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 11(1978), 14; Hrvoje Kekez, „Cisterciti i Čuntić 1211. godine“, u: *Osam stoljeća Čuntića: 1211-2011*, ur. Jakša Raguž, Hrvoje Kekez, Vladimir Krpan (Petrijna-Zagreb, 2012), 28-29.

¹⁶ CD IV, 609-610.

¹⁷ Dujmović, „Cesta kralja Kolomana“, 262-263.

kom nekog spora.¹⁸ Saznaje se da su tada unutar međa posjeda postojala i dva naselja, koja nisu imenovana. Međutim, u ovim ispravama nisu opisane međe pa se ne može sa sigurnošću utvrditi radi li se o istom posjedu spomenutom u ispravama iz 13. stoljeća.

Međa Haletina posjeda je vrlo jednostavno opisana – reambulacija je započela kod Kolomanove ceste, išla je, dugo prateći oznake međe na stablima, do zajedničke međe s Pribislavom, zatim do Devečerovih sinova, pa do međaša na kojem je bilo urezano sedam križeva i tamo je zašla u tok Česme.¹⁹ Ovaj se posjed morao nalaziti zapadno od posjeda *Chasmafeu*, dijeleći s njim svoju istočnu među. Južni je susjed bio Pribislav, a na zapadu ili jugozapadu graničio je s Devečerovim sinovima. Oba susjedna posjeda, Pribislavov i Devečerovih sinova, spominju se u zasebnim ispravama, kojima se opisuju njihove međe.

Tako je godine 1246. opisana međa posjeda Zdenac (*terra de Zdenc*), čime su upravo Devečerovi sinovi i Pribislav riješili pitanje zajedničke međe oko koje su trajali sukobi još od vremena Halete, djeda Devečerovih sinova, i Pribislavovog oca Stjepana. Prema sporazumu, u čijem je sastavljanju sudjelovao slavonski herceg i ban Dionizije, Pribislavov posjed se protezao od rijeka *Yarne* i *Poloyni* na istoku, uz rijeku *Supplonca* na jugu do *minoris Supplonca* na zapadu, a sjevernu je granicu dijelom određivao tok rijeke Česme. Zapadnu je granicu označavala cesta u smjeru sjevera koja se račvala u dva pravca, oba smjerajuća prema sjeveru, a međa je nastavila pratiti veliku cestu za Viroviticu. Od nje se odvojila prema sjeveru do rijeke Česme. U ovome je dijelu opisana zajednička međa s prethodno spomenutim posjedom *Chasmafeu*. U nastavku je međa pratila Česmu uzvodno pa se uspela na brdo prema istoku, ponovno uhvatila trasu ceste za Viroviticu, prateći je prema jugu, te se na koncu nekom drugom cestom prema jugu vratila do rijeke *Yarne*.²⁰ Odrednice koje su jasne i prostorno prepoznatljive iz ovog opisa su rijeke Ilova (*Supplonca*) i Česma, te sam naziv posjeda, *terra de Zdenc*. Posjed se, dakle, nalazio na području današnjih mjesta Zdenci, između rijeke Ilove i rječice Barne na sjeveru. Cesta za Viroviticu već je ranije u literaturi povezana s antičkim pravcem koji prolazeći kroz današnje Velike i Male Zdence smjera prema Virovatici preko Velike Peratovice.²¹ Spomenuto račvanje ceste u dva pravca prema sjeveru, od kojih jedan vodi u Viroviticu, može se povezati s križanjem u današnjem mjestu Grubišno Polje, gdje se od pravca za Viroviticu odvaja cesta prema Velikoj Barni, odnosno prema Velikom Grđevcu. Ovaj se

¹⁸ CD XII, 228-230, 232-234.

¹⁹ CD IV, 610.

²⁰ CD IV, 304.

²¹ Frntić, „Prvi pisani tragovi“, 14; Lovrenčević, „Rimske ceste“ (1981), 196–197; Schejbal, „Prilog rekonstrukciji“, 105; Gračanin, „Rimske prometnice“, 34.

pravac može povezati s Pribislavovom cestom, spomenutom na međi posjeda *Chasmafeu*. S obzirom na to da cesta za Viroviticu označava i dio istočne međe posjeda Zdenac, ovime bi bilo jasno određeno njegovo prostiranje do (otprilike) današnjeg mjesta Mala Peratovica, uz koje je prolazila cesta za Veliku Peratovicu i Viroviticu. Prema opisu iz izvora, ostatak istočne međe vjerojatno je označavala cesta prema današnjem mjestu Gornja Rašenica, te Rašenički potok ili potok Peratovica (kao rječica *Yarne* iz izvora).

Godine 1244. opisana je reambulacija posjeda Gornji Zdenac (*possessio Superior Ezdench*) koji je pripadao Devečerovim sinovima.²² U objavljenoj ispravi dijelovi teksta nedostaju pa opis međe nije sasvim jasan. Od jugozapada prema sjeveru i dalje prema istoku spominju se rječice *Ezdench*, *Melichnek*, *Raduan* i Česma, nakon koje opis više nije jasan, no međa se na koncu vraća do rijeke Ilove i njom do početne točke. Ovaj, istočni dio međe trebao bi se, barem u jednom dijelu, podudarati sa zapadnom međom prethodno opisanog Pribislavovog posjeda. U reambulaciji se kao zapadni susjed Devečerovih sinova spominje magister *Moys*, odnosno njegov posjed Donji Zdenac (*iuxta possessionem magistri Moys iudicis curie nostre inferior Ezdench vocatam a parte occidentis*), a o stjecanju toga posjeda svjedoči isprava iz 1245. godine.²³

Nije jasno što se dogodilo s Devečerovim sinovima, no osam godina kasnije, 1252., opisane su međe zemlje Zdenac (*terra Zdench*), unutar kojih je bio uključen i njihov posjed, a sada je pripadao magistru *Moysu*. Reambulacija je kretala od rijeke Ilove na jugozapadu preko rječica *Zdench*, *Licorianiche* i *Pletna* do Crne rijeke i njenog izvora. U nastavku je pratila rječice *Brawocha*, *Rodoan* i *Stromazenos*, koje su se ulijevale jedna u drugu, pa je preko šume i nekoliko dolina prošla uz izvor rječice *Rodoan*, potom do rječica *Yazdrebja* i *Melychnyk*. U istočnom dijelu posjeda međa je u smjeru juga prešla preko ceste koja vodi u Viroviticu, te je došla do neke druge ceste i na koncu se vratila na početnu točku na Ilovi.²⁴

Rijeka Zdenac na kartama ne postoji, no može se poistovjetiti s rječicom Šovarnicom, koja teče uz mjesta Mali i Veliki Zdenci te se ulijeva u Ilovu kod mjesta Ilovski Klokočevac. Crna rijeka je rječica Tomašica.²⁵ Ostali bi spomenuti tokovi vjerojatno trebali biti današnji potoci Rožinac (*Licorianiche*), Pavlovača i njezini pritoci (*Brawocha*, *Rodoan* i *Stromazenos*), te Grbavac i neki od njegovih pritoka (*Yazdrebja* i *Melychnyk*). Cesta za Viroviticu spomenuti je pravac preko Velike Peratovice. Zajednička međa Pribislavovog i posjeda Devečerovih sinova, odnosno kasnije magistra *Moysa*, vjerojatno se

²² CD IV, 248-249.

²³ CD IV, 280; Josip Bösendorfer, *Agrarni odnosi u Slavoniji* (Zagreb, 1950), 33.

²⁴ CD IV, 485-486.

²⁵ Pisk, *Topografija*, 12, 21-23.

spuštala na Ilovu između današnjih mjesta Orlovac i Grubišno Polje. Iz ovoga proizlazi da su Devečerovi sinovi ranije držali područje današnjih Malih, a *Moys Velikih Zdenaca*. Vjerojatno su graničili na nekom od pritoka Šovarnice između dvaju današnjih naselja. Budući da se 1252. *Moysov* uvećani Zdenac prostirao samo do rječice Grbavac (*Melichnyk*), dok se Gornji Zdenac Devečerovih sinova prema opisu iz 1244. prostirao do Česme, može se pretpostaviti da je *Moys* između 1244. i 1252. proširio svoj posjed na dio posjeda Devečerovih sinova. Oni se pak još uvijek spominju u susjedstvu ranije spomenutog Haletina posjeda 1255. godine.²⁶

Godine 1354. prodali su plemići iz Sv. Andrije (*nobiles de sancto Andrea*)²⁷ u Križevačkom komitatu dio svog posjeda (*quandam particulam porcionis eorum possessionarie Alberthege vocate*) Mauricijevu sinu, magistru Šimunu iz Zdenca.²⁸ Nalazio se uz rijeku Česmu i rječicu Radovanpotok. Pri reambulaciji je opisana samo zapadna međa, koju je cijelim putem označavala cesta što je vodila od Grđevca prema Zdencu, počevši na sjeveru kod mosta na Česmi. Međa se na jugu nadovezala na među Šimunove zemlje. Radovanpotok se u navedenim ispravama 13. stoljeća spominje kao *Raduan/Rodoan* na međi Zdenca, te je već poistovjećen s potokom Pavlovača. U popisu župa iz 1501. spomenuta je crkva sv. Pavla *in Radowan*, što se također može povezati s današnjim mjestom Pavlovcem, uz koje teče navedeni potok.²⁹ Ovdje bi vjerojatno trebala biti riječ o cesti koja povezuje današnja mjesta Pavlovac i Male Zdence, a koja je do Pavlovca dolazila iz (Velikog) Grđevca, slijedeći tok Česme. Prema tome, ovaj bi se posjed trebao poistovjetiti s onim dijelom posjeda Devečerovih sinova koji su sredinom 13. stoljeća zadržali nakon što je *Moys* preuzeo njihov Gornji Zdenac, te koji se 1255. spominje u susjedstvu Haletina posjeda.

²⁶ CD IV, 610.

²⁷ Naziv se vjerojatno odnosi na župnu crkvu spomenutu u popisu Ivana Goričkog iz 1334. u Čazmanskome arhidakonatu, između crkvi u Gariću i Palešniku. Ovu crkvu Buturac nije ubicirao, Bösendorfer je smješta negdje oko Donje Garešnice, Pavičić je povezuje s posjedom *Tymenicha* i smješta na područje današnjeg mjesta Begovača, što potvrđuje i Pisk, a Engel je smješta u Veliku Trnoviticu. Engelovu ubikaciju u ovom slučaju treba odbaciti jer se u V. Trnovitici nalazila crkva sv. Martina. S obzirom na to da se rijeka Timenica spomenuta u izvorima 13. stoljeća povezuje s potokom Jakopskom, odnosno Krnjačom, možda bi crkvu sv. Andrije valjalo smjestiti na područje današnje Velike Mlinske, gdje su se križali pravci iz današnje Stare Ploščice prema Garešnici te pravci prema Palešniku i Velikoj Trnovitici. Nešto sjevernije od V. Mlinske, u Gornjoj Ploščici, na trasi te ceste, nalazila se crkva sv. Jakova. Usporedi: Buturac, „Popis župa“, 96; Josip Bösendorfer, *Crctice iz slavonske povijesti* (Osijek, 1910), 260; Pavičić, „Moslavina“, 91; Pisk, *Topografija*, 38-39; Pál Engel, *Magyarország középkor végén* (Budimpešta, 2002).

²⁸ CD XII, 431-433.

²⁹ Buturac, „Popis župa“, 63.

Prema ranije iznesenom, trasa velike ceste za Viroviticu ovime bi se mogla odrediti povezujući današnja mjesta Velika Peratovica, Grubišno Polje, Orlovac, Mali i Veliki Zdenci. Međutim, cesta se ovdje spominje samo u sjeveroistočnom dijelu posjeda Zdenac. Međa bi je trebala prijeći i zapadnije, uz potoke Šovarnicu i Rožinac, no u tom dijelu o njoj nema spomena. Moguće je da je opis međe pratio tokove navedenih rječica pa cesta zato nije spomenuta. Njezino daljnje smjerenje prema zapadu razjašnjava opis međe još jednog, manjeg, posjeda Zdenac (*terra Yzdench*), koji je prema ispravi iz 1256. pripadao jobagionima šomođskog kastruma u Gariću – Brezvalovim sinovima Martinu i Jurju.³⁰ Graničio je s hospitima iz Crne Rijeke na zapadu, s ranije opisanim *Moysovim* posjedom Zdenac na istoku, a na sjeverozapadu je susjed bio neki *Otrochk*. U opisu se na tri mjesta spominje cesta. U zapadnom dijelu, u susjedstvu hospita Crne Rijeke međa prelazi preko neke ceste, nakon čega ubrzo počinje pratiti tok Šovarnice, uzvodno do zajedničke međe s *Moysovim* Zdencem, koja ujedno označava istočni rub posjeda. Odvojivši se od Šovarnice ponovno prelazi preko neke ceste, te u nastavku produžuje do *Otrochkove* zemlje (*terra Otrochk*). Granicu s njegovim posjedom označavala je cesta, kojom se međa vraća do početne točke.³¹ Prema tome bi cesta koja je označavala sjevernu među s *Otrochkovom* zemljom trebala biti dio trase velike ceste za Viroviticu, koja je sa zapada dolazila iz smjera danjašnjeg mjesta Hercegovac prema Velikim Zdencima. Druga dva spomena ceste upućuju na njezinu relativnu blizinu rječici Šovarnici, što bi valjalo povezati s prometnim pravcem iz Velikih Zdenaca prema Ilovskom Klokočevcu.

Čini se da je zajednička međa između ovih dvaju posjeda Zdenac (*Moysovog* i Brezvalovih sinova) opisana još jednom 1306., no ovaj je put samo istočni posjed imenovan kao Zdenac (*possessio castri Izdench*), dok se zapadni spominje kao Crna Rijeka, a njegovi posjednici bili su Mortonovi sinovi Ivakin i Beša (?) (*Bexa*), plemići iz Crne Rijeke (*possessio filiorum Mortonos Chornareka vocatam*). Moguće je povezati ime Morton s Brezvalovim sinom Martinom, prethodno spomenutim jobagionom koji je držao manji, odnosno zapadniji Zdenac iz 1256. Ovom je prilikom riješen spor između komesa Po-use, kaštelana kastruma *Izdench* i spomenutih posjednika, te je utvrđena njihova zajednička međa, koja je od rijeke Ilove redom prelazila preko rječice Šovarnice, neke ceste, rječice *Lokoryauicha*, nakon čega se uspinje na brdo do velike ceste, koja je vodila od crkve sv. Stjepana Kralja do trga i kastruma *Izdench*. Prešavši cestu, međa se potocima *Kystou* i *Hraztouech* spustila do rječice Tomašice.³²

³⁰ CD V, 26.

³¹ CD V, 41-42.

³² CD VIII, 117.

Rječicu *Lokoryauicha* trebalo bi povezati s rječicom *Licoraniche*, spomenutom na međi *Moysovog* Zdenca iz 1252., što je ranije poistovjećeno s današnjim potokom Rožincem. Prema tome, a s obzirom na ranije rečeno, prva cesta koju međa prelazi između Šovarnice i Rožinca odgovarala bi prometnici između današnjih Velikih Zdenaca i Ilovskog Klokočevca, a velika cesta na brdu koja povezuje crkvu sv. Stjepana Kralja te zdenački kastrum i trg morao bi biti već spomenuti prometni pravac između današnjih mjesta Hercegovac i Veliki Zdenci.

Po tome ispada da bi crkva sv. Stjepana Kralja trebala biti negdje uz spomenutu cestu prema Hercegovcu, moguće u blizini mjesta gdje ta cesta prelazi preko rječice Tomašice. Crkva vjerojatno nije bila vezana za današnje mjesto Hercegovac jer je područje zapadno od toka Tomašice, uključujući i Hercegovac, pripadalo posjedu Palešnik (*Palichna*), čije su međe opisane u ispravi iz 1256. godine.³³ Prema tom opisu, Palešnik je na svojoj istočnoj strani dijelio granicu s *Moysovim* Zdencem na Tomašici, zatim s *Otrochkovom* zemljom, gdje se međa nakratko odvajala od Tomašice (vjerojatno prema zapadu) i prolazila dolinom Subnak, da bi se ponovno vratila na njezin tok slijedeći ga nizvodno do ušća potoka Palešnik, gdje završava međašenje s *Otrochkom* i započinje granica s kastrenzima. Crkva se vrlo vjerojatno nalazila na *Otrochkovoj* zemlji.

U popisu župa iz 1334. spomenuta je u Čazmanskom arhidakonatu crkva sv. Stjepana Kralja u Crnoj Rijeci, koju Buturac s oprezom povezuje s današnjim Hercegovcem.³⁴ Crkva istog titulara spominje se i u Arhidakonatu Gušće, odmah nakon župa u Donjem i Gornjem Zdencu (današnji Veliki i Mali Zdenci), no Buturac je ostavlja neubiciranom, dok Bösendorfer upravo nju smješta u Hercegovac, a za onu u Crnoj Rijeci iz Čazmanskog arhidakonata neodređeno piše da se „spominje na srednjoj Ilovi“.³⁵

Smještaj Crne Rijeke u literaturi je još uvijek pod upitnikom, iako preteže mišljenje da bi ovo srednjovjekovno naselje pozicijom bilo povezano s područjem današnjeg Ilovskog Klokočevca ili Hercegovca.³⁶ Spomen hospita upućuje na zaključak da je tamo postojao trg, a spomen kastrenga iz Crne Rijeke (*de Chernalika*) daje naslutiti da je možda postojao i kastrum.³⁷ S obzi-

³³ CD V, 27-28.

³⁴ Buturac, „Popis župa“, 96.

³⁵ Buturac, „Popis župa“, 60; Bösendorfer, *Crtice*, 265, 260.

³⁶ Pisk, *Topografija*, 34; Pavičić, „Moslavina“, 82; Engel, *Magyarország*; usp. Georg Heller, *Comitatus Crisiensis* (München, 1978), 36; Vladimir P. Goss, *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti* (Zagreb, 2012), 146; Goran Jakovljević, *Registar arheoloških nalaza i nalazišta Bjelovarsko-bilogorske županije* (Bjelovar, 2012), 163.

³⁷ CD V, 28, 41; Pisk, *Topografija*, 34; Pavičić, „Moslavina“, 82.

rom na opise međa posjeda i rekonstrukciju tamošnjih srednjovjekovnih prometnica koja slijedi iz toga, kao i pretpostavljeni smještaj crkve, čini se da bi poziciju trga valjalo tražiti negdje na području Ilovskog Klokočevca.

U Hercegovcu se danas nalazi crkva sv. Stjepana Kralja, no tamošnja je prvotna župna crkva izgrađena po osnutku župe 1789., i to od građevinskog materijala srednjovjekovne crkve sv. Jakova iz Gornje Plošćice, tako da mjesto današnje crkve nije naslijedilo poziciju one srednjovjekovne.³⁸ No, izbor titulara možda bi mogao upućivati na očuvanost tradicije iz predturskih vremena.

Zdenački kastrum, prema kojem je vodila velika cesta od crkve sv. Stjepana Kralja, trebao bi se pozicijom vezati za lokalitet gradišta u šumi Crni lug.³⁹

Vjerojatno se uz kastrum nalazila i župna crkva Blažene Djevice, koja je spomenuta u popisu župa 1334. U dosadašnjoj literaturi nije poznata njezina točna pozicija, no jozefinska vojna karta prikazuje crkvu sv. Petra između raskrižja cesta u Velikim Zdencima i šume Crni lug (sl.1). Opis koji prati kartu ne donosi bitnijih informacija, tek stoji da je crkva na kraju sela građena od kamena.⁴⁰ Na vojnoj karti nastaloj tijekom prve polovice 19. stoljeća, kao ni na kasnijim kartama, ta crkva više nije ucrtana, ali je na tom mjestu ostalo zabilježeno groblje.⁴¹ Moguće je da je ova grobišna kapela iz 18. stoljeća, iako izmijenjenog titulara, tijekom poslijeturske obnove naslijedila poziciju srednjovjekovne župne crkve. Na ovakav bi zaključak upućivala i činjenica da se crkva nalazila na putu prema kastrumu. Doduše, na jozefinskoj karti cesta vodi samo do crkve, a lokalitet gradišta ili bilo kakvi ostaci utvrde u Crnom lugu nisu ucrtani. Međutim, može se ipak pretpostaviti da je cesta nakon kapele u vrijeme postojanja kastruma produžavala do njega i vjerojatno nastavljala preko Ilove prema današnjim mjestima Daruvarski Brestovac i Daruvar.⁴² Prema tome, kastrum se nalazio u blizini križanja gdje su se sretali pravci sa sjeverozapada (iz smjera današnjeg Hercegovca), jugozapada (iz današnjeg Ilovskog Klokočevca), sjeveroistoka (pravac iz Virovitice i Velike Peratovice) te vjerojatno s jugoistoka (iz smjera današnjeg Daruvara i Daruvarskog Bre-

³⁸ Stjepan Kožul, *Sakralna umjetnost bjelovarskog kraja* (Zagreb, 1999), 285.

³⁹ Jakovljević, *Registar*, 70.

⁴⁰ Mirko Valentić, *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća. Križevačka pukovnija* (Zagreb, 2003), 263-264.

⁴¹ Povijesni zemljovidi su, osim u objavljenj seriji *Hrvatska na tajnim zemljovidima 18. i 19. stoljeća* Hrvatskog instituta za povijest, dostupni na mrežnoj stranici www.mapire.eu (datum posjeta 28.,04.,2017.).

⁴² Schejbal pretpostavlja prijelaz preko Ilove kod lokaliteta u Crnom lugu u antičkom periodu. Schejbal, „Prilog rekonstrukciji“, 105.

stovca). Na ovoj je poziciji kontrolirao i prometno raskrižje i prijelaz preko Ilove.

Prema Buturcu, u popisu župa iz 1501. uz župnu crkvu u Gornjem Zdencu (koja je navedena nakon crkve u Donjem Zdencu) spominje se i rektor kapele zdenačkog kastruma. To bi upućivalo na zaključak da se kastrum početkom 16. stoljeća nalazio na području današnjih Malih Zdenaca. Južno od mjesta, uz Ilovu, evidentiran je lokalitet srednjovjekovnog gradišta na predjelu Zidine, koji bi potvrđivao ovakav zaključak.⁴³ Nije jasno jesu li oba kastruma postojali istovremeno ili je položaj u Crnom lugu napušten zbog novog kastruma. Taj bi međuodnos dvaju gradišta tek trebalo utvrditi. U svakom slučaju valja primijetiti da su oba lokaliteta smještena u blizini prijelaza preko Ilove, pa bi se nastanak novijeg kastruma na predjelu Zidine možda mogao dovesti u vezu s pojačanjem sustava obrane uslijed napetosti zbog osmanlijskih prodora.

Zdenačko područje prostiralo se i preko rijeke Ilove. Naime, tamo su svoje posjede imali jobagioni zdenačkog kastruma – Mojtunovi sinovi Egidije, Mika, Ambroz i Norsa. Oni su 1272. prodali dio svoje nasljedne zemlje (*unam partrem de terra eorum hereditaria*) Iliji Saksoncu (*Elya Saxonis*).⁴⁴ Prodani dio zemlje nalazio se južno od Ilove, budući da reambulacija započinje u sjevernom dijelu kod navedene rijeke, a završava također na Ilovi, koja je ujedno označavala među s *Moysom*, spomenutim posjednikom Zdenca. Na istoku međa dijelom prati neku cestu i prelazi preko rječice *Cobila*, te se u nastavku rječicom *Sydin* vraća do Ilove i njezinim tokom do početne točke.⁴⁵ Kao južni susjedi spomenuti su Nikola i Mihael, a zapadnije se nalazila zemlja (*terra*) *Syrbuk*. Područje uz rijeku Ilovu južno od mjesta Grubišno Polje, Veliki i Mali Zdenci danas je velikim dijelom prekriveno ribnjacima, no prema opisu, ovaj bi se posjed s oprezom mogao smjestiti na područje sjeverno od današnjeg mjesta Končanica. Rječice *Cobila* i *Sydin* mogli bi biti današnji tokovi Đurđičke i Končanice. Cesta koja je spomenuta na istočnom dijelu međe danas ne postoji, ali je na jozefinskoj vojnoj karti prikazana kako prelazi preko Ilove i povezuje naselja Grubišno Polje i Končanicu.

Budući da se ovo područje veže uz Zdence, moguće je da se crkva Svih svetih, spomenuta u Zdencu u popisu župa 1501., nalazila južno od Ilove. Naime, na topografskoj i osnovnoj karti, na području između Daruvarskog Brestovca i Velikih Zdenaca, uz lijevu se obalu Ilove pojavljuju toponim i potok Sesvete. Buturac ovu crkvu smješta u Velike Zdence i pretpostavlja da je do 1501. župna crkva Blažene Djevice promijenila titular. Međutim, nekoliko redaka prije, kada govori o župi Blažene Djevice u Donjem Zdencu, bilježi da

⁴³ Jakovljević, *Registar*, 68.

⁴⁴ CD VI, 15-16.

⁴⁵ CD VI, 15-16.

se župa toga titulara spominje i 1507., što bi značilo da su istovremeno 1501. postojale obje.⁴⁶

Na koncu bih dotaknuo i neubicirane crkve sv. Stjepana Kralja i sv. Nikole, koje se spominju u popisima župa iz 1334. i 1501. U popisu iz 1501. postojale su dvije crkve posvećene sv. Stjepanu Kralju u Arhiđakonatu Gušće – jedna se spominje u oba popisa, druga samo 1501.; prvu Buturac ostavlja neubiciranom, drugu povezuje s Grubišnim Poljem.⁴⁷ Čini mi se da upravo prvu crkvu, spomenutu 1334. u blizini Zdenca, odmah nakon župa u Donjem i Gornjem Zdencu, valja smjestiti na područje današnjeg Grubišnog Polja, odnosno na teritorij srednjovjekovnog Pribislavovog posjeda. Kao točnu poziciju srednjovjekovne crkve predložio bih mjesto stare pravoslavne crkve sv. Georgija, koja se, prema جوزيفينسكوј vojnoj karti, nalazila južno od naselja Grubišno Polje (sl. 2). Navodno je u 18. stoljeću bila drvena i zapuštena pa je između 1773. i 1775. izgrađena nova parohijska crkva u današnjem mjestu Grubišno Polje.⁴⁸ Danas se na tom mjestu nalazi groblje uz mjesto Poljani. Naime, čini mi se vjerojatnim da je pravoslavna crkva, koja je nastala u vrijeme osmanlijske prisutnosti na tome području, odnosno neposredno nakon nje, izgrađena na mjestu starije sakralne građevine poštujući kontinuitet mjesta za kult.

Crkva sv. Nikole u popisu iz 1334. navedena je nakon Sv. Stjepana Kralja, s naznakom *similiter* (naime, uz navedenu prethodnu crkvu u popisu stoji da se nalazi *ibidem prope* – odnoseći se na blizinu Zdenca); dakle, i Sv. Nikola se nalazio negdje u blizini Zdenca. Smatram da bi ovu crkvu valjalo povezati s recentno otkrivenim arheološkim lokalitetom u šumi Obrova između Male Barne i Male Peratovice, gdje je, između ostalog, otkrivena i crkva s grobljem.⁴⁹ Prema poziciji, nalazila bi se u sjevernom dijelu Pribislavovog srednjovjekovnog posjeda, no ne mora biti da je izgrađena već u vrijeme nastanka isprave kojom su opisane međe tog posjeda.

U istom kontekstu, može se pretpostaviti da je i pravoslavna crkva Male Gospe (Rođenja Marijina) u Malim Zdencima, koja se spominje od prve polovice 18. stoljeća,⁵⁰ naslijedila poziciju srednjovjekovne župne crkve sv. Marije u Gornjem Zdencu.

⁴⁶ Buturac, „Popis župa“, 59. Bösendorfer također piše da se crkva sv. Marije u Donjem Zdencu spominje 1497.; Bösendorfer, *Crtice*, 265.

⁴⁷ Buturac, „Popis župa“, 60, 64. Bösendorfer prvu crkvu smješta u Hercegovac (kako je već ranije rečeno), a drugu u Lukač kod Virovitice; Bösendorfer, *Crtice*, 265, 268.

⁴⁸ Kožul, *Sakralna umjetnost*, 278-279.

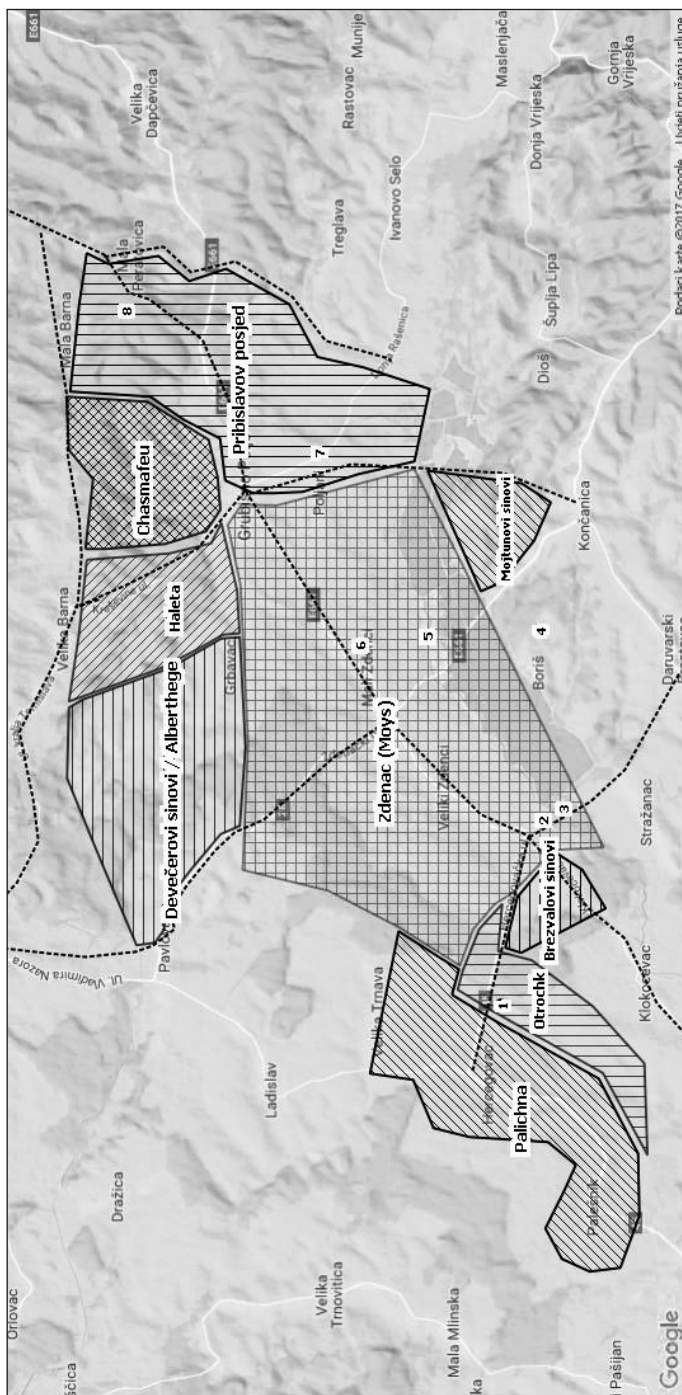
⁴⁹ Tatjana Tkalčec, „Kasnosrednjovjekovni arheološki kompleks Grubišno Polje – šuma Obrovi – probna arheološka istraživanja u 2015.“, *Godišnjak Instituta za arheologiju* 12 (2016), 99-112.

⁵⁰ Kožul, *Sakralna umjetnost*, 279; Jakovljević, *Registar*, 68.

Zaključak

Iščitavanjem pisanih izvora iz 13. i 14. stoljeća, te rekonstrukcijom u njima opisanih međa posjeda, predložena je karta zdenačkog područja s rasporedom pojedinih elemenata srednjovjekovnog kulturnog krajolika (prometnica, župnih crkvi i zdenačkog kastruma). S obzirom na dosadašnju relativno slabu obrađenost ovoga područja u literaturi, ovaj pokušaj donosi cjelovitiju sliku organizacije područja srednjovjekovnog Zdenca s prijedlogom ubikacije pojedinih dosad neubiciranih župnih crkava. U tom smislu svakako bi trebao poslužiti kao poticaj za daljnja istraživanja.

Prilozi

1. Karta Zdenca sa srednjovjekovnim posjedima spomenutim u izvorima (podloga: Google maps)

Legenda uz priloženu kartu:

1 – Sv. Stjepan Kralj u Crnoj Rijeci;

2 – Sv. Marija u Donjem Zdencu

3 – Kastrum Zdenac / gradište u Crnom lugu

4 – Svi sveti (?)

5 – gradište na predjelu Zidine

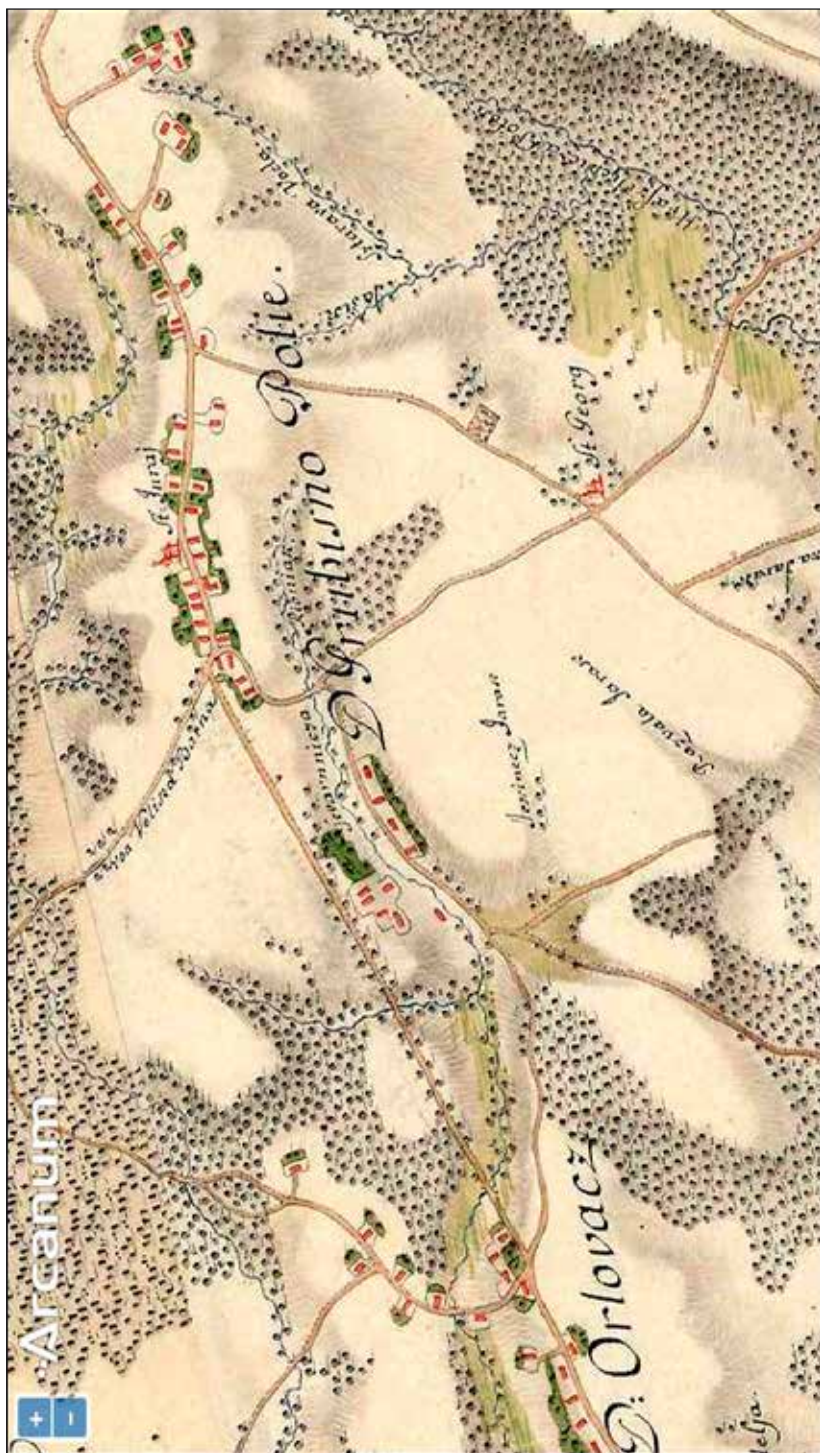
6 – Sv. Marija u Gornjem Zdencu

7 – Sv. Stjepan Kralj u blizini Zdenca

8 – Sv. Nikola

Slika 1. Veliki Zdenci s crkvom sv. Petra na jozefinskoj vojnoj karti (izvor: www.mapire.eu)

Slika 2. Grubišno Polje s crkvom sv. Georgija na jozefinskoj vojnoj karti (izvor: www.mapire.eu)

Summary

ZDENCI IN THE 13TH AND 14TH CENTURY – A CONTRIBUTION TO THE KNOWLEDGE OF THE CULTURAL LANDSCAPE

Zdenac (Izdenc, today Zdenci) was in the Middle Ages a specific territorial unit which had initially been an integral part of the Somogy County, afterwards (from the second half of the 13th century) it was part of the Garić County. The big road leading to Virovitica traversed this area and as a travel route it dated back to antiquity when it had been one of the most important routes connecting the Posavina and Podravina main road. In the Middle Ages the most significant settlements alongside this road were Donji Zdenac, where in the 13th-14th century the square, the castrum and the parish church were registered, and Gornji Zdenac, where in the 13th-14th century the parish church and later the castrum were mentioned. Alongside the same road, more westward, there was the Parish Church of St. Stephen the King attached to the adjacent settlement Crna Rijeka, which was situated in the area of Ilovski Klokočevac. On basis of a military map from the 18th century, the text recommends the precise location of two more churches mentioned in the sources of Zdenci from the 14th century – the Church of King St. Stephen (south of Grubišno Polje) and the Church of St. Nicholas (between Mala Barna and Mala Peratovica). Because of the toponym Sesvete, it is also suggested that All Saints' Church be located here; it was mentioned in the 16th century, to the left side of the Ilova River, between Veliki Zdenci and Končanica.

Keywords: Zdenci, Grubišno Polje, Middle Ages, cultural landscape

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Kontakt autora:

dr. sc. Danko Dujmović

Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci,

Sveučilišna avenija 4, Rijeka

e-mail: ddujmovic@ffri.hr